

सिंधीअ जा फळकार

फळकारु = कलाकारु
ओघडि = खोल-सोल

मुख्तलिफु = जुदा-जुदा
सरमायो = खऱ्जानो

सिंधु जी भूमि सूफी संतनि, दरवेशनि जी पवित्र सरज़मीन रही आहे। जिते केतिरनि ई दरवेशनि ऐं गाईदड फळकारनि जनमु वरितो आहे। उन्हनि वक्ति-ब-वक्ति समाज खे अमन ऐं भाईचारे जो पैग़ामु डिनो आहे। इन खां सवाइ हुननि सिंधी संगीत खे न रुगो काइमु रखियो आहे, पर उन खे घर घर ताई पहुचायो आहे। हू न रुगो माण्हुनि खे विंदुराईदा आहिनि, पर समाज जे केतिरियुनि ई बुरायुनि जी ओघडि करे दूरि करण जी बि कोशिश कंदा आहिनि।

असां जी विंदुर जा मुख्तलिफ ज़रीआ आहिनि। साहित्य पढण, बुधण ऐं चर्चा करण सां सोच ऐं ज्ञान में इजाफे थिए थो ऐं शब्दिस्यत जो विकासु थिए थो। साहित्य असां खे समाज, राष्ट्रीय संस्कृतीअ ऐं बोलीअ जे ज्ञान सां मालामालु करे थो। कला, संगीत ऐं नृत्य बि संस्कृतीअ जो हिसो आहिनि। कंहिं बि समाज जी कला, संगीत, साहित्य ऐं संस्कृति ई समाज जो आईनो हूंदो आहे। उहो सरमायो जेतिरो मालामालु हूंदो, उहो समाज ओतिरो खुशहालु।

मक़सद

हिन सबक खे पढण खां पोइ तव्हां-

- संगीत, फळ ऐं फळकार जी ज्ञाण हासिलु करे उन जो बयानु करे सघंदा;
- रोज़मरह जी ज़िंदगीअ में संगीत जी अहमियत जो वर्णनु करे सघंदा;
- फळकार जी ज़िंदगी, शब्दिस्यत ऐं कमनि खे बयानु करे सघंदा;
- संगीत साधना असां लाइ प्रेरणा डींदड कीअं आहे, उन जो बयानु करे सघंदा।

16.1 बुनियादी सबकु

राग जी राणी-भगवंती नावाणी

असां सिंधू घाटीअ जी सभ्यता जा वारिस आहियूं। मुअनि जे दडे मां हजारें साल अुगु खोटाईअ मां जेको सरमायो निकितो, उन्हनि में साज़ बि हुआ त हिक बेहद मन-मोर्होंदड नाचणीअ जी मूरत बि मिली। उन मां मालूम थिए थो त कला ऐं संगीत जे ख़जाने सां असांजी सभ्यता केतिरी न मालामालु आहे।

साहित्य, कला ऐं संगीत असांजी जिंदगीअ जो हिसो आहिनि। खासि तौर नृत्य ऐं संगीत रुह खे राहत बख्शींदो आहे। मौसिकी दिल विंदुराइण जो सुठो ज़रीओ आहे। असां जे समाज जूं केतिरियूं ई ग्राईंदड फ़नकाराऊं आहिनि, जिनि हिन कला में पाणु मोखियो आहे। देश-विदेश में संगीत ज़रीए कला, संस्कृति ऐं बोलीअ जी खिज़मत कई आहे।

अखंड भारत जे नसरपुर सिंधु में १ फरवरी १९४० ई. में भगवंती नावाणीअ जो जनमु थियो। संदसि माता जो नालो लछमी नावाणी ऐं पिता जो नालो जेसूपल नावाणी हो। पाण में टे भाऊर ऐं टे भेनरूं हुआ। नंदी उमिरि में ई हिन खे संगीत में दिलचस्पी हुई। घर में संगीत जो माहोलु हो। भगवंती नावाणीअ खे ग्राइण जो वरसो डाढीअ वटां मिलियो हो। डाढीअ जी प्रेरणा सां हुन संगीत जी शुरूआति कई। भगवंती नावाणी अखंड भारत जे विरिहाडे वक्ति सिंधु छडे हिंद में आई ऐं मुम्बई अची वसायाई। उन मुश्किलु वक्ति दौरानि हुन खबू संघर्ष कयो, जीहिं खेसि वधीक ई मज़बूतु बणायो।

हुन नंदनि नंदनि गोठनि ऐं शहरनि में वजी प्रोग्राम पेशि कया। पर्हिंजे मधुर आवाज़ सां घर घर ताई सिंधी संगीत पहुचायाई। कलाम, लाडा, मज़ाक़िया गीतनि खां सवाइ सुखमनी साहिब जो पाठु बि संदसि आवाज़ में रिकार्डु थियलु आहे। अजु बि घणनि ई सिंधी घरनि में सुबूह जो सुखमनी साहिब जो पाठ हुन जे आवाज़ में गूंजिजंदो आहे। मुम्बईअ में भगवंती नावाणी सिंधी मॉडल स्कूल में पढ़ंदी हुई, जिते गोबिंद 'मालही' पढ़ाईदो हो। हुन जी पारखू नज़र भगवंती नावाणीअ में लिकल कला खे सुजातो ऐं हुन

टिप्पणी

सरमायो = विरासत

बख्शींदड = डॉंदड

मौसिकी = संगीत

फ़नकार = कलाकार

मोखियो = नालो रोशन करणु

खिज़मत = सेवा

वसायाई = रहण लगी

कलाम = गीत

लाडा = खुशीअ जे मौके जा गीत

मज़ाक़िया = खिल मशिकरीअ वारा

ਪਾਰਖੂ = ਗੁਣ ਸੁਆਣਾਂਦੱਡ
 ਮੁਤਾਸਿਰ = ਅਸਰੁ ਕਾਂਦੁ
 ਰਹਬਾਰੀ = ਰਾਹ ਡੇਖਾਰਣੁ
 ਮਕਬੂਲ = ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ
 ਮੋਸਿਕਾਰ = ਸਾਂਗੀਤਕਾਰ
 ਫਾਨੀ = ਅਸਥਾਈ, ਬੇਬਕਾ
 ਡੁਖੋਈਂਦੱਡ = ਡੁਖੁ ਡੱਦੁਂਡੁ

ਜੇ ਮਧੁਰੁ ਆਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਮੁਤਾਸਿਰ ਥਿਧਣ ਬੈਦਿ ਏਂ ਗੋਬਿੰਦ 'ਮਾਲਹੀਅ' ਜੀ ਰਹਬਾਰੀ ਏਂ ਸਹਕਾਰ ਸਾਂ ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਸਾਂਗੀਤ ਜੋ ਸਫਰੁ ਸ਼ੁਰੂ ਕਯੋ। ਹੁਨ ਟਿਨਿ ਹਜ਼ਾਰਨਿ ਖਾਂ ਵਧੀਕ ਸਾਂਗੀਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ਿ ਕਯਾ। ਪੱਹਿੰਜੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ 'ਮਾਲਹੀਅ' ਜੀ ਹਿਦਾਯਤਕਾਰੀਅ ਹੇਠਿ ਹੁਨ ਨਾਟਕਨਿ ਮੌਂ ਅਦਾਕਾਰੀ ਪਿਣਿ ਕਈ। ਜਿਕ੍ਰ ਜੋਗੁ ਨਾਟਕ ਆਹਿਨਿ- ਮਹਿਮਾਨ, ਗੁਸ਼ਟਾਖੀ ਮਾਫ਼, ਇਥਕ ਜੀ ਲਲਕਾਰ, ਤੁਹਿੰਜੋ ਸੋ ਮੁਹਿੰਜੋ। ਇਨ ਖਾਂ ਸਵਾਇ ਕੇਤਿਰਿਧੁਨਿ ਸਿੰਧੀ ਫਿਲਮਿਨੁ ਮੌਂ ਬਿ ਗੀਤ ਗੁਤਾਈ। ਜਹਿਡੋਕਿ- ਝੂਲੇਲਾਲ, ਲਾਡੁਲੀ, ਸ਼ਲ ਧੀਅਰੁ ਨ ਜੁਮਨਿ, ਹੋਜਮਾਲੋ, ਹਲੁ ਤ ਭਜੀ ਹਲੁਂ ਏਂ ਸਾਂਤ ਕਵਰਾਮ। ਫਿਲਮ 'ਸਿੰਧੂਅ ਜੇ ਕਿਨਾਰੇ' ਮੌਂ ਹੁਨ ਨ ਸਿਰਫ਼ੁ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਈ, ਪਰ ਗੀਤ ਬਿ ਗੁਤਾ। ਇਨ ਫਿਲਮ ਲਾਇ ਖੇਚਿ ਬਹਿਤਰੀਨੁ ਅਦਾਕਾਰੀਅ ਲਾਇ ਅਵਾਰਡ ਬਿ ਮਿਲਿਓ। ਇਨ ਈ ਫਿਲਮ ਮੌਂ ਸਾਂਦਸਿ ਭਾਉ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਵਾਣੀਅ ਬਿ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਈ ਹੁਈ। ਸਤਰਾਮ ਰੋਹਿਡਾ ਸਾਂ ਗੁਤਾਲ ਸਾਂਦਸਿ ਮਜ਼ਾਕਿਆ ਗੀਤ ਬੇਹਦ ਮਕਾਬੂਲ ਆਹਿਨਿ। ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀ ਨ ਸਿਰਫ਼ੁ ਕਲਾਮ, ਗੀਤ ਏਂ ਲਾਡਾ ਗਾਏ ਭਾਰਤ ਜੇ ਗੋਠਨਿ ਏਂ ਸ਼ਹਰਨਿ ਮੌਂ ਕਵੀ ਸਿੰਧੀ ਸਾਂਗੀਤ ਖੇ ਅਵਾਮ ਤਾਈ ਪਹੁਚਾਯੋ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੌਂ ਬਿ ਨਾਲੋ ਕਮਾਯੋ। ਸਾਂਦਸਿ ਕਾਂਠ ਮੌਂ ਅਹਿਡੋ ਤ ਜਾਂਦੂ ਹੋ, ਜੋ ਬੁਧਦੱਡੁ ਕਲਾਕਨਿ ਜਾ ਕਲਾਕ ਕੇਹੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮੁ ਬੁਧਦੰਦਾ ਹੁਆ, ਪਰ ਦਿਲ ਨ ਭਰਿਜਾਂਦੀ ਹੁਈ। ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਪਹਿਰਿਓਂ ਕਲਾਮੁ ਭਿਟਾਈ ਘੋਟ ਸ਼ਾਹ ਅਬੁਲ ਲਤੀਫ਼ੁ ਜੋ ਗੁਤਾਤੇ ਹੋ, ਜੱਹਿੰ ਜਾ ਬੁਲ- “ਪੇਰੇ ਪਵਾਂਦੀਸਾਨਿ, ਚਵਾਂਦੀਸਾਨਿ, ਰਹੀ ਕਵੁ ਰਾਤਿ ਭੰਭੋਰ ਮੌਂ।” ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੋਸਿਕਾਰ ਹੇਮਤ ਕੁਮਾਰ ਏਂ ਮੁਕੇਸ਼ ਸਾਂ ਹਿੰਦੀ ਗੀਤ ਬਿ ਗੁਤਾ ਪਰ ਤਹੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਥੀ ਨ ਸਥਿਤ ਹੁਆ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਏਂ ਉਤਪਲਦਤ ਕਾਗੈਰਹ ਸਾਂ ਬਿ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਨਿ ਮੌਂ ਕਮੁ ਕਯੋ।

ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀ ਹਿਕ ਮਹਿਨਤਕਸ਼ੁ ਔਰਤ ਹੁਈ, ਜੱਹਿੰ ਸਾਂਗੀਤ ਸਾਧਨਾ ਜ਼ਰੀਏ ਸਿੰਧਿਧਤ ਜੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ। ਜਿੰਦਗੀਅ ਜੇ ਆਖਿੰਰੀ ਕਵਿਤ ਮੌਂ ਟਾਂ ਮੌਂ ਸ੍ਰੂ ਥਿਧੁਸਿ ਏਂ ਕਂਧੁ ਲਟਿਕੀ ਪਿਧੁਸਿ। ਇਨ ਰੀਤਿ 22 ਆਕਟੋਬਰ 1986 ਤੇ ਹਿਨ ਫਾਨੀ ਦੁਨਿਆ ਖੇ ਅਲਵਿਦਾ ਕਈ ਏਂ ਤਹੋ ਜਹਾਨ ਕਵੀ ਵਸਾਧਾਈ, ਜਿਤਾਂ ਕੋ ਬਿ ਵਾਪਸਿ ਨ ਵਰਾਂਦੇ ਆਹੇ। ਤਨ ਕਵਿਤ ਸਾਂਦਸਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ 'ਮਾਲਹੀ' ਬਿ ਤਤੇ ਹਾਜੁਝੁ ਹੋ। ਸਿੰਧੀ ਸਾਂਗੀਤ ਲਾਇ ਤਹੋ ਡੁਖੋਈਂਦੱਡੁ ਡੱਹੁੰਹੁੰ ਹੋ। ਸਾਂਗੀਤ ਜਾ ਸੁਰ ਏਂ ਸਾਜ਼ ਤਦਾਸੁ ਹੁਆ। ਸਿੰਧੀ ਸਾਂਗੀਤ ਜੀ ਕੋਯਲ ਹਿੰਦੁ-ਸਿੰਧੁ ਜੀ ਪਾਰੀ ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ੁ ਸਦਾਈ ਲਾਇ ਖਾਮੋਸ਼ੁ ਥੀ ਕਿਧੋ। ਸਾਂਗੀਤ ਜੇ ਪ੍ਰੇਮਿਧੁਨਿ ਜੀ ਦਿਲਿਧੁਨਿ ਖੇ ਸਦਮੋ ਰਸਿਧੋ। ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਜੀ ਇਹਾ ਈ ਖ਼ਵਾਹਿਸ਼ ਹੁਈ ਤ ਜੇਸੀਂਤਾਈ ਜੀਅਰੀ ਰਹਾਂ, ਤੇਸੀਂਤਾਈ ਸਾਂਗੀਤ ਜੀ ਸੇਵਾ ਕਿਧੀਅ।

ਗੋਬਿੰਦ 'ਮਾਲਹੀਅ' ਭਗਕਵਾਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਜੇ ਦੇਹਾਂਤ ਖਾਂ ਪੋਝ ਸਾਂਦਸਿ ਧਾਦਿ ਮੌਂ 'ਮੁਰਕ' ਨਾਲੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਈ, ਜੇਕਾ 1986 ਖਾਂ 2004 ਸ਼ਾਯਾ ਥੀ ਏਂ ਪੋਝ ਕਿਨਿ ਮਜ਼ਬੂਰਿਧੁਨਿ ਕਰੇ ਬੰਦਿ ਥੀ ਵੰਡੀ।

16.2 ਅਚੋ ਤ ਸਮੁੜ੍ਹੁਂ

ਤਵਾਂ ਅਗਿਧਨਿ ਸਬਕਨਿ ਮੌਂ ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ ਜੇ ਬਾਰੇ ਮੌਂ ਪਢੀ ਚੁਕਾ ਆਹਿਯੋ। ਹਾਣੇ ਅਚੋ ਤ ਜੀਵਨੀਅ ਬਾਬਤਿ ਜਾਣ ਹਾਸਿਲੁ ਕਰਿਯੁੰ। ਜੀਵਨੀ ਬਿਧਨਿ ਸਿੰਫੁਨਿ ਖਾਂ ਅਲਗਿ ਆਹੇ। ਹਿਨ ਮੌਂ ਫ਼ਕਤਿ ਹਕੀਕਤੁੰ ਈ ਡਿਨਿਧੁੰ ਵੇਂਦਿਧੁੰ ਆਹਿਨਿ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੁਲਿਹਿਯੁਨਿ ਖੇ ਕਾ ਜਾਇ ਕੋਨ੍ਹੇ। ਇਨ ਜੋ ਸੁਖਾ ਮਕ਼ਸਦੁ ਵਾਸ਼ਤੇਦਾਰੁ ਸ਼ਖ਼ਿਸਥਤ ਜੀ ਜਿੰਦਗੀਅ ਜੋ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵਾਰ ਅਹਿਵਾਲ ਡਿਧਣੁ ਆਹੇ। ਹਿਨ ਮਾਂ ਬਿਧਨਿ ਖੇ ਪਤੋ ਪਵਦ੍ਹੋ ਆਹੇ ਤ ਕੀਅਂ ਤਨ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮਹਿਨਤ ਏਂ ਲਗਨ ਸਾਂ ਜਿੰਦਗੀਅ ਜਾ ਸੁਖਿਕਲੁ ਰਸਤਾ ਪਾਰ ਕਰੇ ਪਹਿੰਜੋ ਮਕ਼ਸਦੁ ਹਾਸਿਲੁ ਕਧੋ ਏਂ ਦੁਨਿਆ ਮੌਂ ਨਾਮੂਸ ਕਢੀ। ਤਨ ਮਾਂ ਬਿਧਨਿ ਖੇ ਬਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਆਹੇ।

ਸਬਕ ਬਾਬਤਿ ਸੁਵਾਲ-16.1

ਸਹੀ ਜਵਾਬ ਚੂਂਡੇ [] ਮੌਂ ਲਿਖੋ-

1. ਭਗਵਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਜੋ ਜਨਮੁ ਕਡਹਿੰ ਥਿਥੋ?
 (ਅ) 1939 (ਬ) 1942 (ਸ) 1940 (ਦ) 1945 []
2. ਭਗਵਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਸਭ ਖਾਂ ਪਹਿਰੀਂ ਕਹਿੰ ਜੋ ਕਲਾਸੁ ਗਾਤੀ?
 (ਅ) ਸਚਲ 'ਸਰਮਸਤ' (ਬ) ਗੋਵਰਧਨ 'ਭਾਰਤੀ'
 (ਸ) ਭਿਟਾਈ ਘੋਟ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ਼ (ਦ) ਪਰਸਰਾਮ ਜਿਧਾ []
3. ਭਗਵਂਤੀ ਨਾਵਾਣੀਅ ਖੇ ਕਹਿਡੀ ਫਿਲਮ ਲਾਇ ਅਵਾਰਡ ਮਿਲਿਥੋ?
 (ਅ) ਅਬਾਣਾ (ਬ) ਸਿੰਧੂਅ ਜੇ ਕਿਨਾਰੇ
 (ਸ) ਝੂਲੇਲਾਲ (ਦ) ਸਾਂਤ ਕਂਵਰਾਮ []

ਮਾਣਿਗੁਲਿਧੁੰ-16.1

1. ਮਨਪਸਾਂਦ ਕਲਾਕਾਰ ਜੀ ਥੋਰੇ ਮੌਂ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੋ।
2. ਮਸਹੂਰ ਗੁਈਦਡ ਫ਼ਨਕਾਰਨਿ ਜਾ ਫੋਟਾ ਹਥਿ ਕਰੇ ਕੋਲਾਜ ਠਾਹਿਯੋ।

ਟਿਪਣੀ

ਸਿੰਫੁਨਿ = ਵਿਧਾਉਨਿ

ਫ਼ਕਤਿ = ਰੁਗੇ

ਤਫ਼ਸੀਲ = ਵਿਸ਼ਤਾਰ ਸਾਂ

ਨਾਮੂਸ = ਮਸਹੂਰੀ

ਕੋਲਾਜ = ਬਣਨਿ ਫੋਟੋਨਿ ਖੇ ਗੁਡੁ ਕਰੇ ਹਿਕ ਪੋਸ਼ਟਰ ਤੇ ਚੰਬੁਡਾਇਣੁ

ਭਗੁਤ ਕਂਵਰਰਾਮੁ

ਮੁਹਾਂਡੋ = ਮੁਖੂ
 ਨਿਵਡਤ = ਨਮ੍ਰਤਾ
 ਕੋਹਰ = ਰਥਲ ਚਣਾ
 ਡੋਹੀਡਾ = ਦੋਹਾ
 ਪਿਣੁ = ਬਿ
 ਡੁਖਣ = ਦਕਖਿਣ ਦਿਸਾ
 ਡਿਘੋ = ਲਾਮ੍ਬੋ
 ਬੋਛਣੁ = ਟੁਵਾਲੁ ਯਾ ਅੰਗੋਛੇ
 ਬਾਡਾਏ = ਨੀਜ਼ਾਰੀਅ ਸਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
 ਕਰੇ
 ਕਾਦਿਰੁ = ਪਰਮਾਤਮਾ

13 ਅਪ੍ਰੇਲ ਸਨ् 1885 ਈ. ਜੇ ਸਭਾਗੇ ਡੁੰਹਾਂ ਸਥਾਨ-ਸਿੰਧੁ ਮੌਜੂਦਾ ਜੇ ਗੋਠ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਤਾ ਤੀਰਥ ਬਾਈ ਏਂ ਪਿਤਾ ਤਾਰਾਚੰਦ ਜੇ ਘਰਿ ਬਾਲਕ ਕਂਵਰ ਜੋ ਜਨਮੁ ਥਿਥੋ। ਨਨਦੀ ਉਮਿਰ ਮੌਜੂਦਾ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਕਂਵਰ ਜੇ ਮੁਹਾਂਡੇ ਤੇ ਨੂਰ, ਅਖਿਧੁਨਿ ਮੌਜੂਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ। ਸ਼ਾਤਿ ਸੁਭਾਤ, ਮੁਕੰਦਦੁ ਚੇਹਰੇ, ਕਹਿੰ ਜੀ ਬਿ ਤਕਲੀਫ਼ ਨ ਡਿੱਸੀ ਸਥਾਨੇ ਹੋ। ਮਾਤਾ ਜੇਕੀ ਕੁਝੁ ਹੁਨ ਖੇ ਖਾਇਣ ਲਾਈ ਡੁੰਦੀ ਹੁਈ, ਸੋ ਜ਼ਿਕਿਰਿਧੁਨਿ, ਕਾਂਵਨਿ ਏਂ ਕਿਵਲਿਧੁਨਿ ਖੇ ਖਾਰਾਈਦੀ ਹੋ।

ਹਿਕ ਦਫੇ ਜੇਕੇ ਜੇ ਗੋਠ ਮੌਜੂਦਾ ਸਾਂਝੇ ਸਤਰਾਮਦਾਸ ਜੋ ਅਚਣੁ ਥਿਥੋ ਤ ਨਵਨਿ ਸਾਲਨਿ ਜੋ ਬਾਲਕੁ ਕਂਵਰ ਪੱਹਿੰਜੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਣ ਵਿਧੀ। ਸਾਂਝੇ ਸਤਰਾਮਦਾਸ ਬਾਲਕ ਕਂਵਰ ਖਾਂ ਕੁਝੁ ਕੋਹਰ ਵਰਿਤਾ ਏਂ ਤਨਨਿ ਜੀ ਕੀਮਤ ਪੁਛੀ। ਕਂਵਰ ਹਥ ਜੋਡੇ ਨਿਵਡਤ ਵਿਚਾਂ ਚਹੀ, “ਜੇਕਡਹਿਂ ਤਵਹਾਂ ਖੇ ਕੋਹਰਨਿ ਜੇ ਬਦਿਲੇ ਮੌਜੂਦਾ ਕੁਝੁ ਡਿਧਣੇ ਆਹੇ ਤ ਮੂੰਖੇ ਪੱਹਿੰਜੋ ਸ਼ਿਵਾ ਬਣਾਯੋ।” ਇਏ ਸਾਂ ਸਤਰਾਮਦਾਸ ਕਂਵਰ ਖੇ ਪੱਹਿੰਜੋ ਸ਼ਿਵਾ ਬਣਾਯੋ।

ਕਂਵਰ ਜੇ ਜੀਵਨ ਜਾ ਅਨੇਕੁ ਕਿਸਾ ਆਹਿਨਿ। ਧਣੀਅ ਜੀ ਇਕਾਦਤ, ਵਚਨ ਜੋ ਪਕੋ, ਹੀਣਨਿ ਜੋ ਹਮਰਾਹੁ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਜੋ ਬਾਨੀ, ਸੁਰ-ਸੰਗੀਤ ਜੋ ਸਰਤਾਜ, ਨਿਵਡਤ ਏਂ ਨਿਹਠਾਈਅ ਜੀ ਮੂਰਤ। ਅਹਿਡੀ ਹੋ ਭਗੁਤ ਕਂਵਰਰਾਮੁ। ਭਗੁਤ ਕਂਵਰਰਾਮ ਜਾ ਗ੍ਰਾਯਲ ਅਹਿਡਾ ਕਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲਾਮ ਆਹਿਨਿ, ਜੀਅ- ‘ਨਾਲੇ ਅਲਖ ਜੇ ਬੇਡੋ ਤਾਰ ਮੁੰਹਿੰਜੋ’, ‘ਪਤੀਅ ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਮੌਜੂਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਣੁ ਨਾਰਿ ਖੇ ਬੁਰਿਜੇ’, ‘ਕੀਅ ਰੀਝਾਇਆਂ ਤੋਖੇ, ਕੀਅ ਪਰਿਚਾਇਆਂ, ਡੁਸਿ ਕੋ ਡੁਂਡ’। ਹਿਨਨਿ ਕਲਾਮਨਿ ਬਾਬਤਿ ਇਏ ਚਹੀ ਵਿਧੀ ਆਹੇ ਤ ਇਨ੍ਹਨਿ ਕਲਾਮਨਿ ਜੋ ਅਸਰੁ ਨਂਦੇ ਬਾਰ ਖਾਂ ਵਠੀ ਕਰੇ ਕਡੇ ਮਾਣਹੂਅ ਤਾਈ ਥੀਂਦੀ ਹੁਅਥੀ। ਅਹਿਡਾ ਕਈ ਕਿਸਾ ਬੁਧਾਯਾ ਵਿਧੀ ਆਹਿਨਿ, ਜਹਿੰ ਮੌਜੂਦਾ ਕਂਵਰਰਾਮ ਜੇ ਕਲਾਮ ਗ੍ਰਾਈਦੇ ਇੱਕ ਨਨਦਨਿ ਨਨਦਨਿ ਬਾਰਨਿ ਮੌਜੂਦਾ ਹਲਚਲ ਅਚੀ ਵੰਦੀ ਆਹੇ।

ਹਿਕ ਦਫੇ ਭਗੁਤਿ ਦੌਰਾਨਿ ਹਿਕ ਨਂਦੇ ਬਾਰ ਜੇ ਜਿਸਮ ਮੌਜੂਦਾ ਚੁਰਿ-ਪੁਰਿ ਨ ਡਿੱਸੀ ਹਿਕ ਦੁਖਿਧਾਰੀ ਮਾਤ ਕਂਵਰ ਜੀ ਝੋਲੀਅ ਮੌਜੂਦਾ ਬਾਰੁ ਡੀਂਦੇ ਬਾਡਾਏ ਚਹੀ ਤ “ਹਿਨ ਬਾਰ ਖੇ ਸੁਜਾਗੁ ਕਰਿ।” ਦਰਵੇਸ਼ ਫ਼ਕੀਰ ਕਂਵਰ ਧਣੀਅ ਖੇ ਬਾਡਾਈਦੇ ਚਹੀ, “ਮਾਲਿਕ ਤੁਹਿੰਜੇ ਨਾਵ ਤੇ ਬੁਰਿਡੇ ਖੇ ਲੋਲੀ ਥੋ ਡਿੱਸਾ, ਮਹਿਰ ਕਜਾਂਇ।” ਈਸ਼ਵਰੁ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੱਹਿੰਜਨਿ ਪਾਰਨਿ ਜੀ ਪਤਿ ਰਖੇ ਥੋ।

ਕਂਵਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਰਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਈ ਤ “ਹਿਨ ਦੁਖਿਧਾਰੀ ਮਾਤ ਤੁਹਿੰਜੇ ਨਾਲੇ ਜੋ ਵਾਸਤੋ ਡੁਨੋ ਆਹੇ। ਹਿਨ ਬਾਰ ਖੇ ਜੀਵਨੁ ਬਾਣੀਆਂ ਏਂ ਮਾਤ ਜੇ ਭਰਿਵਸੇ ਖੇ ਕਾਇਮੁ ਰਖੁ।” ਬਾਰ ਖੇ ਹੰਜ ਮੌਜੂਦਾ ਖਣੀ ਭਗੁਤ ਕਂਵਰਰਾਮ ਹੀਅ ਲੋਲੀ ਗ੍ਰਾਤੀ- “ਲੋਲੀ ਡੇਵਾਂ ਲਾਲ ਨੂੰ।” ਕਾਦਿਰ ਜੀ ਕੁਦਿਰਿਤ ਅਹਿਡੀ

टिप्पणी

हथु डिघेरींदो = मदद कंदो

थी, जो बार जे जिस्म में चुरि-पुरि पैदा थी ऐं बारु रुअण लगो। चवनि था त उन वक्ति कंवर जे अखियुनि मां आबु वही निकितो। कंवर जे जीवन जा अहिडा केतिरा ई किसा आहिनि। हिंदू तोडे मुसलमान, को बि सुवाली ईदो त कंवर झोली फहिलाए, उन्हनि जा दुख दूरि करण लाइ हथु डिघेरींदो। कंवर अहिडनि इंसाननि में साख्यातु ईश्वरु पसियो।

विरिहाडे खां अगु एच.एम.वी. ग्रामोफोन कम्पनीअ वारनि भगुत साहिब जा कलाम रिकार्ड करण लाइ हिक तजुर्बेकार इंजीनियर खे खासि तौर ते जर्मनीअ मां घुरायो। जीअं त भगुत साहिब जो सुरु एतिरो त बुलंद हो, जो खासि रिकार्डिंग लाइ तकनीक अपनाई वेर्ई हुई। जेके रिकार्ड अजु बि वजाया वेंदा आहिनि।

अमर शहीद संत कंवरराम पंहिंजे जीवन जी वागु धणीअ जे हवाले करे छडी। ‘मालिक जीअं तू हलाईंदें, तीअं हलिबो।’ मालिक जेका वाट कंवर खे डेखारी, तंहिं खेसि अमरता बरख्या।

ज़िंदगीअ जो आखिरी प्रोग्रामु मांझादनि दरबारि में थियो, जिते भगुति पेशि कंदे मारू रागु ग्राताऊं। सभु हैरानु हुआ। खुशीअ जे मौके ते मारू रागु! पर दरवेश कंवर खे आखिरीन सफर जी ज्ञाण अंदर जी रोशनीअ ज़रीए पइजी वेर्ई-

“आउ कांगा करि गुलिह मूँखे तिनि मारूअड़नि जी,
मारूअड़नि जी, सांगीअड़नि जी।”

(मारू रागु)

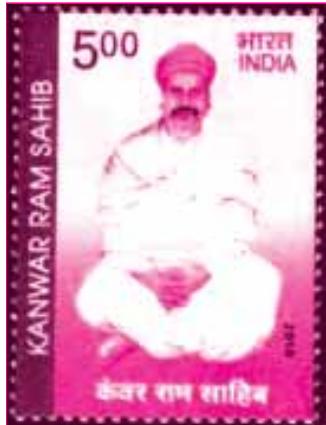
सिंधु में पहिरीं नवम्बर सन् 1939 ई. जे डींहं खे कारो डींहुं तौर दर्ज कयो वियो आहे। रुक स्टेशन ते हिंदू-मुस्लिम एकता, अमन ऐं भाईचारे जे प्रतीक भगुत कंवरराम खे किनि कटरु मज़हबी माणहुनि गोली हणी मारे छडियो। तडहिं खां भगुत कंवरराम जे नाले सां ‘शहीद’ जुडी वियो। अजु बि ‘रुक स्टेशन’ ते पहिरीं नवम्बर ते हिंदू-मोमिन गडिजी, हजारे डीआ बारे श्रद्धांजलि डींदा आहिनि। सिंधी हिन वाक्ये खे मौतु न पर शहादत मजींदा आहिनि।

हिंदू-सिंधु में केतिरा ई

आस्थान आहिनि, जेके कंवर जे नाले ते शेवा जा कमु करे रहिया आहिनि। भारत माता मंदिर हरिद्वार में भारत जे बियनि संतनि जियां 28 मई सन् 2008 ते कंवर जो बि

मारू रागु = मौत ते गायो वेंदु रागु

ਪੁਲਤੂ ਥਾਪਿਯੋ ਕਿਧੋ। ਸਿੰਧੁ ਮੌਜੂਦਾ ਬਿ ਸੱਤਨਿ ਜੇ ਮਾਨ ਮੌਜੂਦਾ ਸ੍ਰੂਤ ਥਾਪਿਯਲ ਆਵੇ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ 26 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸਨ् 2010 ਮੌਜੂਦਾ ਭਗੁਤ ਕਵਰਰਾਮ ਜੇ ਮਾਨ ਮੌਜੂਦਾ ਟਪਾਲ ਟਿਕਲੀ ਜਾਰੀ ਕੰਢਾ। ਤੱਹਿੰ ਜੋ ਅਨਾਵਰਣ ਤੱਹਿੰ ਵਕਿਤ ਜੀ ਭਾਰਤ ਜੀ ਰਾ਷ਟ੍ਰਪਤਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇਵੀਸਿੰਹ ਪਾਟਿਲ ਪਾਰਾਂ ਰਾ਷ਟ੍ਰਪਤਿ ਭਵਨ ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਮੌਜੂਦਾ।

ਪਾਕਿਸ਼ਾਨ ਜੇ ਸ਼ਹਰ ਰਹਡਕੀਅ ਮੌਜੂਦਾ ਭਗੁਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਡੇਵਰੀ (ਸਮਾਧੀ) ਆਵੇ।

ਭਾਰਤ ਜੇ ਜੁਦਾ ਜੁਦਾ ਸ਼ਹਰਨਿ ਮੌਜੂਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਊ, ਰਸਤਾ, ਚੌਰਾਹਾ, ਅਸਪਤਾਲੂਂ, ਘਾੜੀਆਂ ਜੋਡਾਏ ਸੰਦਸ਼ ਯਾਦਿ ਖੇ ਅਮਰਤਾ ਬਖ਼਼ਾਰੀ ਕੰਢਾ ਆਵੇ।

16.3 ਅਚੋ ਤ ਸਮੁੜ੍ਹੂਂ

ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਜੀ ਪਰਮਪਰਾ ਮੌਜੂਦਾ ਭਗੁਤੀ ਸੰਗੀਤ ਜੋ ਹਿਕੁ ਅਹਮੁ ਸਥਾਨੁ ਆਵੇ। ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਭਗੁਤੀ, ਤੁਲੀਸਦਾਸ ਏਂ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਭਗੁਤੀਅ ਜਹਿਡਾ ਕੰਢਾ ਮਿਸਾਲ ਆਵਿਨਿ, ਜੇਕੇ ਭਗੁਤੀਅ ਖੇ ਹਿਕੁ ਨਾਓਂ ਰੂਪ ਡੁੰਡਾ ਆਵਿਨਿ। ਹਿਨਨਿ ਭਗੁਤੀ ਕਦੰ ਵਕਿਤ ਰੂਗੋ ਪੱਹਿੰਜੇ ਆਰਾਧਾ ਜੋ ਰੂਪੁ ਛਿਠੀ ਏਂ ਤਨ ਮੌਜੂਦਾ ਲੀਨ ਥੀ ਕਿਧੋ। ਚਧੋ ਥੋ ਕਬੈ ਤ ਇਹਾ ਰੂਹਾਨਿਧਤ ਜੀ ਹਿਕ ਅਹਿਡੀ ਕਲਾ ਆਵੇ, ਜੰਹਿੰ ਮੌਜੂਦਾ ਭਗੁਤੀ ਪੱਹਿੰਜੇ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਥੋ ਕਰੇ। ਅਹਿਡੀ ਈ ਭਗੁਤੀ ਮਜਿਜੇ ਥੀ ਸਿੰਧੀ ਭਗੁਤ ਕਵਰਰਾਮ ਜੀ।

ਸੰਗੀਤ ਜੇ ਸੁਰਨਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਾਸ਼ਵੀਤ ਸੁਗਮੁ ਸੰਗੀਤੁ ਏਂ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤੁ ਆਵੇ। ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਮੌਜੂਦਾ ਕਲਾਮ, ਡੋਹੀਡਾ ਏਂ ਲਾਡਾ ਬੁਧਣ ਜੋ ਮਜ਼ੋ ਈ ਅਲਗਿ ਆਵੇ। ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਜੀ ਹਿਕ ਸਿੰਫ਼ ਭਗੁਤੀ ਪਿਣੁ ਆਵੇ। ਜੀਅਂ ਡੁਖਣ ਭਾਰਤ ਜੋ ਖਾਸਿ ਕਿਸਮ ਜੋ ਨ੃ਤ ਕੁਚੀਪੁਡੀ, ਭਰਤ ਨਾਟਿਧਮ ਏਂ ਕਥਕਲੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਵਿਨਿ, ਤੀਅਂ ਈ ਸਿੰਧੁ ਜੀ ਭਗੁਤੀ ਪਿਣਿ; ਹੀਅ ਹਿਕ ਖਾਸਿ ਅੰਦਾਜ਼ ਮੌਜੂਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੰਢਾ ਵੰਦੀ ਆਵੇ।

ਭਗੁਤ ਕਵਰਰਾਮ ਜੋ ਨਾਲੋ ਇਨ ਸਾਂ ਇਹਾਂ ਜੁਡਿਧਲ ਆਵੇ, ਜੋ ਸੰਦਸ਼ ਨਾਲੇ ਅਗਿਆਂ ਭਗੁਤ ਲਗਾਯੋ ਵੰਦੋ ਆਵੇ। ‘ਭਗੁਤੀ’ ਨਿਜੁ ਸਿੰਧੀ ਮੌਸਿਕੀਅ ਜੋ ਮਿਸਾਲ ਆਵੇ। ਕੰਹਿੰ ਬਿ ਕਿਸੇ ਖੇ ਗਾਏ ਏਂ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਮੌਜੂਦਾ ਕਿਧੋ ਆਵਿਨਿ। ਘਣੇ ਭਾਡੇ ਕੁ ਭਗੁਤ ਸੁਵਾਲਨਿ ਜਵਾਬਨਿ ਜ਼ਰੀਏ ਭਗੁਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਦੰ ਆਵਿਨਿ। ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਜੀ ਹਿਨ ਕਲਾ ਮੌਜੂਦਾ ਨ੃ਤ ਏਂ ਕਿਸੇ ਖੇ ਕਲਾਮ ਜੀ ਮਦਦ ਸਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਿਧੋ ਵੰਦੀ ਆਵੇ। ਭਗੁਤ ਕਵਰਰਾਮ ਹਿਨ ਮੌਸਿਕੀਅ ਜੋ ਹਿਕੁ ਕਡੀ ਮਿਸਾਲ ਆਵੇ।

ਟਿਪਣੀ

ਭਗਤ ਕਵਰਾਮ ਕਨਨਿ ਮੌਂ ਕੁੱਡਲ, ਗਲੇ ਮੌਂ ਮਾਲਹਾ, ਪੇਰਨਿ ਤਾਈ ਡਿਘੋ ਜਾਮੋ, ਕੁਲਹੇ ਤੇ ਬੋਛਣੁ, ਮਥੇ ਤੇ ਪਗਿੜੀ ਏਂ ਪੇਰਨਿ ਮੌਂ ਛੇਰਿ ਪਾਏ ਸਜੀ ਰਾਤਿ ਛੇਰਿ ਜੀ ਛਿਮਿਕਾਰ ਤੇ ਆਲਾਪ ਸਾਂ ਕਲਾਮ ਪੇਸ਼ਿ ਕਦੋ ਹੋ ਏਂ ਝੂਮਦੋ ਹੋ। ਸੰਦਸਿ ਆਵਾਜ਼ ਮੌਂ ਅਹਿੜੋ ਤ ਤਾਸੀਰੁ ਹੋ, ਜੋ ਪਰੇ ਪਰੇ ਜੇ ਗੁਠਨਿ ਮਾਂ ਬਾਰ-ਬੁਢਾ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਮੀਲਨਿ ਜੋ ਮੁਫ਼ਾਸਿਲੋ ਤਯ ਕਰੇ ਭਗਤਿ ਡਿਸਣ ਏਂ ਬੁਧਣ ਈੰਦਾ ਹੁਆ। ਭਗਤਿ ਦੈਰਾਨ ਜੇਕੀ ਕੁਝੁ ਝੋਲੀਅ ਮੌਂ ਪਵਦੋ ਹੋਸਿ, ਸੋ ਗ੍ਰੀਬਨਿ, ਮੋਹਤਾਜਨਿ, ਸੂਰਦਾਸਨਿ ਏਂ ਅਪਾਹਿਜਨਿ ਮੌਂ ਵਿਰਹਾਏ, ਹਰ ਜੁਖਰਤਮਦ ਜੀ ਝੋਲੀ ਭਰੀਦੋ ਹੋ। ਕਰੀ ਸਖੀ ਅਹਿੜੋ, ਜੋ ਹਿਕ ਹਥ ਸਾਂ ਡਿਏ ਤ ਬਿਏ ਹਥ ਖੇ ਖੁਬਰ ਨ ਪਵੇ। ਛੇਰਿ ਜੀ ਛਿਮਕਾਰ ਤੇ ਭਗਤਿ ਵਿਝਾਂਦੋ ਤ ਗੁਆਈਦੋ ਬਿ ਏਂ ਮਸ਼ੀਅ ਮੌਂ ਝੂਮਦੇ ਬੇਖੁਦਿ ਥੀ ਵੇਂਦੋ ਹੋ।

ਸਕਕ ਬਾਬਤਿ ਸੁਵਾਲ-16.2

ਸਹੀ ਜਵਾਬ ਚੂਂਡੇ [] ਮੌਂ ਲਿਖੋ-

1. ਭਗਤਿ ਕਹਿੜੇ ਕਿਸਮ ਜੀ ਕਲਾ ਆਹੇ?
 (ਅ) ਨਾਟਕੁ (ਭ) ਚਿਟਸਾਲੀ
 (ਸ) ਸਾਂਗਤਰਾਸੀ (ਦ) ਕਿਸੇ ਖੇ ਗਾਏ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਮੌਂ ਬਧਾਨੁ ਕਰਣੁ
 []

2. ਭਗਤ ਕਵਰਾਮ ਕਹਿੜੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਹਿਰੀਂਦਾ ਹੁਆ?
 (ਅ) ਧੋਤੀ (ਭ) ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ
 (ਸ) ਜਾਮੋ (ਦ) ਸਲਵਾਰ-ਖੜਮੀਸ
 []

3. ਹੁਨਨਿ ਜੋ ਗੁਰੂ ਕੇਰੁ ਹੁਆ?
 (ਅ) ਕਬੀਰ (ਭ) ਭਾਈ ਜਾਡਾਰਾਮ
 (ਸ) ਸਤਰਾਮਦਾਸ (ਦ) ਪਾਰੂ ਸ਼ਾਹੁ
 []

4. ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਲਹਿੰ ਥੀ?
 (ਅ) 2 ਆਕਟੋਬਰ 1938 (ਭ) 25 ਡਿਸੰਬਰ 1934
 (ਸ) 1 ਨਵੰਬਰ 1939 (ਦ) 20 ਜਨਵਰੀ 1947
 []

5. ਭਗਤ ਕਵਰਾਮ ਜੀ ਧਾਦਿ ਮੌਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਛਾ ਜਾਰੀ ਕਥੋ?
 (ਅ) ਲਿਫਾਫੋ (ਭ) ਕਾਡੁ
 (ਸ) ਟਪਾਲ ਟਿਕਲੀ (ਦ) ਨੋਟ
 []

टिप्पणी

सिंधीअ जा फॅनकार

तव्हां छा सिख्या

- जीवनीअ में भगुवंती नावाणीअ जे जनम जे ख़ासि ग्राल्हियुनि जो वर्णनु कयल आहे।
- भगुवंती नावाणीअ जे परिवार जे भातियुनि जी ज्ञाण डिनल आहे।
- भगुवंती नावाणीअ जी संगीत विद्या खे ज्ञाणायो वियो आहे।
- भगुत कंवरराम जे जीवनीअ ते रोशनी विधी वेई आहे।
- भगुत कंवरराम जे भगुति जी वाखाणि कई वेई आहे।
- भगुत कंवरराम जे शहादत जो वर्णनु कयल आहे।
- कहिडे बि कुटुंब में जावलु शख्सु महिनत ऐं लगन सां कामियाबी हासिलु करे सघे थो।
- औरतूं मर्दनि खां घटि न आहिनि, उहे हर खेत्र में मर्दनि सां कुल्हो कुल्हे में मिलाए हलनि थियूं।
- दुनिया जी आदमशुमारीअ जो अधु हिसो औरतुनि जो आहे। उन्हनि जी तरकीअ सां ई देश ऐं दुनिया जो वाधारो थी सघे थो।

सबक़ जे आखिरि जा सुवाल

1. भगुत कंवरराम जी जीवनीअ ते रोशनी विझो।
2. भगुवंती नावाणीअ जे शख्सियत जी ज्ञाण डुंदे बुधायो त उन खे राग जी राणी छो चयो वियो आहे?
3. संत कंवरराम परोपकार जा कहिडा कम कया?
4. भगुवंती नावाणीअ जे मौसकीअ जे सफ़र ते थोरे में लिखो।
5. भगुवंती नावाणीअ जे ब्रालपण में मौसकीअ जी शुरूआति ते रोशनी विझो।
6. कंवरराम हिंदू मुस्लिम एकता जो हिकु निशानु आहे- कीअं?
7. सिंधी भगुति ऐं कंवरराम भगुत जी भगुतीअ जे ख़ासियतुनि ते रोशनी विझो।

जवाब

सबक़ बाबति सुवालनि जा जवाब

16.1	1. (स)	2. (स)	3. (ब)
16.2	1. (द)	2. (स)	3. (स)
	4. (स)	5. (स)	